

ГРАМАТИКАЛІЗАЦІЯ КАТЕГОРІЇ ОЦІНКИ ЯК НАСЛІДОК ВЗАЄМОДІЇ ФІЛОСОФСЬКИХ КАТЕГОРІЙ: ПРОЕКЦІЯ – КАТЕГОРІЯ СТУПЕНІВ ПОРІВНЯННЯ

У статті розглядаємо питання, мотивовані проблематикою, пов'язаною з описом «граматики оцінки», що базується на явищі граматиалізації лінгвофілософської категорії оцінки. Увага сконцентрована на факті взаємодії лінгвофілософських категорій, що зумовлюють особливості граматиалізації категорії оцінки в проекції на граматичну категорію ступенів порівняння прикметників. Ця проблема має безпосередній вихід на теорію і практику міжкультурної комунікації.

Ключові слова: граматиалізація оцінки, граматиалізація категорії оцінки, лінгвофілософські категорії, граматична категорія ступенів порівняння.

В статье рассматриваются вопросы, мотивированные проблематикой, связанной с описанием «грамматики оценки», основой которой является граматиализация лингвофилософской категории оценки. Внимание сконцентрировано на факте взаимодействия лингвофилософских категорий, которые и обуславливают особенности граматиализации категории оценки в проекции на грамматическую категорию степеней сравнения прилагательных. Эта проблема имеет непосредственный выход на теорию и практику межкультурной коммуникации.

Ключевые слова: граматиалізація оцінки, граматиалізація категорії оцінки, лінгвофілософские категории, грамматическая категория степеней сравнения.

The questions motivated by the range of problems connected with the description of grammar of assessment that is based on the phenomenon of grammaticalisation of lingvophilosophic category of assessment are examined in this article. The attention is focused on the fact of interaction of lingvophilosophic categories that determine the peculiarities of grammaticalisation of the category of assessment in projection on the grammatical category of the degrees of comparison. This problem has the direct access to the theory and practice of the cross-cultural communication.

Key words: grammar of assessment, grammaticalisation of the category of assessment, lingvophilosophic categories, grammatical category of the degrees of comparison.

Основною дослідницькою одиницею лінгвістичної аксіології є лінгвофілософська категорія оцінки, яку трактують як наслідок мовного вираження логіко-філософських оцінних суджень – «це категорія, що не може існувати у відриві від будь-якої іншої філософської категорії, оскільки вона сама є однією з найважливіших та універсальних філософських категорій, без яких людині неможливо виробити правильну орієнтацію у світі, в суспільстві» [1: 92]. Лінгвофілософські категорії є категоріальним відображенням світу та мисленнєвої діяльності людини, що фіксується в мовних одиницях, оскільки саме в мовних засобах вираження оцінних значень реалізується зв'язок оцінки з іншими лінг-

вофілософськими поняттями й категоріями. Тлумачення цього забезпечується вивченням мови у взаємозв'язку зі свідомістю і мисленням людини.

Існує велика кількість філософських проблем, пов'язаних із диференціацією оцінки і власне пізнання, а в мовознавстві постають питання щодо засобів реалізації категорії оцінки, розмежування оцінних і неоцінних висловлювань, прагмалінгвістичної значущості оцінних засобів, специфіки їх творення, формування, розвитку, щодо зіставлення оцінних засобів різних мов тощо. Вивчаючи особливості вираження категорії оцінки граматичними засобами, вчені прийшли до висновку про необхідність повного опису так званої «граматики оцінки», в межах якої необхідно репрезентувати всебічний аналіз граматичних засобів вираження категорії оцінки з урахуванням їх прагматики. В. Лопатін вважає, що необхідно комплексно дослідити явище оцінності в мові в межах теорії функціональної граматики та описати всю систему оцінок і граматичних засобів їх вираження [2: 70].

Специфіку вираження оцінних значень засобами мови різних її рівнів досліджували вітчизняні й зарубіжні мовознавці, зокрема такі, як Н. Арутюнова, І. Беляєва, О. Бессонова, А. Бурячок, О. Вольф, А. Загнітко, Г. Золотова, В. Івашенко, В. Кононенко, Т. Космеда, В. Лопатін, Т. Маркелова, В. Никитевич, І. Онищенко, О. Петрищева, С. Проскуркіна, М. Ретунська, О. Селіванова, О. Семенюк, О. Столярова, О. Халіман, В. Шинкарук та ін. Утім, граматичні засоби вираження категорії оцінки вивчені в українському мовознавстві недостатньо і фрагментарно, механізми виникнення таких значень послідовно не описані.

Отже, в сучасному мовознавстві виникла потреба розглянути категорію оцінки в проекції на основні лінгвофілософські категорії у взаємодії із граматичними категоріями української мови, що і зумовлює актуальність дослідження.

Наголосимо, що досліджуючи специфіку взаємодії граматичних категорій із категорією оцінки, вчені констатують, що особливості репрезентації оцінки граматичними засобами пояснюється саме через механізм взаємодії лінгвофілософських категорій [3: 518]. Мета цієї наукової розвідки – окреслити процес граматикизації категорії оцінки в проекції на граматичну категорію ступенів порівняння прикметників української мови, що є наслідком взаємозв'язку і взаємодії категорії оцінки з лінгвофілософською категорією якості.

Усі прикметники, як відомо, базуються на спільній семантичній основі – значенні якості, що, зрештою, й мотивує їх ономазіологічне завдання – характеризувати, виявляти якість, властивості предметів у світі. Широкий смисловий обсяг прикметників є природним і тому, що в предметній, соціальній та духовній сферах існує значно більше властивостей, якостей, прагматичних і емоційних оцінок, ніж самих предметів, подій, осіб, яким вони належать або номінально приписані. Об'єктом пильної уваги вітчизняних та зарубіжних лінгвістів є мовні можливості вираження кількісних виявів категорії якості.

Якість є також філософською категорією. Категорія якості відображає «певний ступінь пізнання людиною об'єктивної реальності» [4: 92]. На початковому етапі пізнання об'єкт дослідження визначається в уяві суб'єкта як окрема властивість або сукупність властивостей. Якість розглядають як сукупність властивостей у чуттєвому сприйнятті – «спочатку з'являються враження, потім виділяється дещо, що стає підставою для розвитку якості [5: 301]. Якість як філософську категорію, як відомо, вперше проаналізував Арістотель, який визначав її як «видову відмінність», як «...ту видову ознаку, що

відрізняє дану сутність у всій її своєрідності від іншої сутності, що належить до того ж роду» [6: 371]. Отже, саме завдяки якості кожний предмет у світі існує та мислиться як дещо виокремлене, відмежоване від інших предметів. Сучасні філософи так само визначають якість як філософську категорію, що є формою відображення та ступенем пізнання об'єктивної значеності речей у сфері їх безпосереднього буття. Виходячи з визначень категорії якості античними та сучасними філософами, простежуємо її зв'язок із когнітивними категоріями.

Когнітивні категорії – це конструкти людської свідомості, що моделюють знання про світ і співвідносять їх із моделями знань, які зафіксовані у структурі мови. Прикметники становлять єдиний масив ознакових слів, спеціалізований для найменування найбільш істотних характеристик предметів, явищ довкілля. Їх знаковий характер як мовних репрезентантів категорії якості мотивований самим розумінням ономасіологічного процесу як розумово-мисленнєвої операції, спрямованої на вичленування відповідних властивостей тих чи інших об'єктів із метою глибшого проникнення в їх сутність і взаємозв'язок. Як зазначає З. Харитончик, «проникаючи в лінгвістичну природу прикметників, ми поглиблюємо наші знання про когнітивну діяльність людини» [7: 3]. З цією думкою погоджується І. Огієнко, який стверджує, що «знати ознаки предмета означає знати сам предмет» [8: 120]. Гносеологічну діяльність людини також завжди супроводжує оцінювання, а оцінка є свідченням ступеня пізнання світу і формується під впливом таких чинників, як соціальна позиція людини, її світогляд, рівень культури, інтелект, моральний розвиток, вік, життєвий досвід, відповідність нормам і принципам моралі. Отже, людина формує судження про властивості та якості речей, головним чином, з того, як вони відображені в її досвіді.

Категорія оцінки в мові, на думку Т. Космеди, є, передусім наслідком граматикалізації ментальної філософської категорії, однак вона є складною і багатогранною категорією, саме тому її вивчення в логіко-семантичному та психологічному аспектах дає поштовх і для мовознавчих досліджень [1: 93].

Філософське трактування категорії якості, що покладене в основу вираження оцінних значень, пов'язане з граматичною категорією ступенів порівняння. Здатність людського досвіду накопичувати та узагальнювати об'єктивні знання про якість предметів за рахунок багаторазових контактів із ними дає можливість порівнювати та зіставляти якості предметів між собою – «зіставлення та порівняння закладені в самій природі людини, містять операції синтезу та аналізу і є невід'ємними компонентами людського буття» [9: 157]. Б. Серебренніков також стверджує, що «феномен порівняння та зіставлення є універсальним для людини: він ґрунтується як у психології сприйняття, так і в асоціативному мисленні та предметній діяльності» [10: 89].

На сучасному етапі розвитку української мови спостерігаємо активізацію деяких граматичних категорій, призначених для підсиленої репрезентації значення оцінки, експресії, зокрема утворення ступенів порівняння прикметників та прислівників від відносних, присвійних, порядкових прикметників або від якісних прикметників, що називають неградуйовану ознаку. Роздуми про особливості ступенювання ознак прикметниками різних лексико-граматичних розрядів подає Ю. Карпенко, зазначаючи: «... якщо вдуматися, то в нашому світі немає нічого, крім предметів – реальних чи уявних (віртуальних) та ознак, прикмет цих предметів. Ознаки можуть бути усталені, статичні, виражені пере-

важно прикметниками (*хлопець розумний, хлопець дурний*), та динамічні, швидкозмінні, що передаються переважно дієсловами (*хлопець їсть, хлопець спить*). Але те й те – ознаки предметів. Більше на світі нічого немає. І ступенювання – обсяг, міра вияву ознаки – не може бути її найістотношою властивістю. Адже всі інші граматичні категорії прикметників (рід, число і відмінок) – це просто віддзеркалення відповідних рис предмета – іменника. А ось вираження ступеня – звичайного, вищого, найвищого (або першого, другого, третього і, не виключено, четвертого) – органічно притаманна прикметникам граматична категорія, здавна пов'язана з якісними прикметниками. Нині вона все глибше проникає у відносні прикметники, які при цьому набувають якісного забарвлення» [11: 12]. Форма ступеню порівняння прикметника, що не співвідноситься із прикметником відповідного лексико-граматичного розряду, наповнюється оцінним змістом. У процесі контекстуального впливу змінюється і лексичне, і граматичне значення слова, тобто відповідно до вимог відповідної сфери комунікації в слові нейтралізуються чи актуалізуються відповідні семи та грами. Зміни у функціонуванні слова породжують його нові граемні характеристики, що, відповідно, зумовлює певні зрушення в парадигмі його морфологічних категорій [3: 520]. Утворені новотвори відповідають законам формотворення, але суперечать законам мови. Вони виражають специфічні семантичні відтінки, відмінні від тих, що притаманні їх першопочатковій категорії. На думку І. Кононенко, мовленнєва семантична структура прикметника суттєво відрізняється від його мовної структури. В контекстуальних умовах порядок розташування компонентів структури може змінюватися, відбувається актуалізація певних семем і сем, семи можуть змінювати свій статус і переходити в інший розряд [12: 20]. Піднесення потенційної семи до рангу диференційної складає семантичний зміст процесу переносу значення слова. Відбувається розширення семантичного наповнення слів та звуження їх уживання у прямих значеннях, що призводить до нашарування переносних значень (метафоризації семантики відносних, присвійних та порядкових прикметників) і, як наслідок, – набуття такими лексемами якісного оцінного значення і відповідної експресії. Граматичне значення завжди супроводжує лексичне [13: 8], тому в процесі утворення форм ступенів порівняння прикметників від іменників на основі невідповідності їх уживання нормам української мови, використанні нетипових словотвірних моделей породжуються оцінка й додаткова експресія, адже, висловлюючи свою думку або розповідаючи про певні події, людина не може абсолютно абстрагуватися від свого ставлення до висловлюваного і так чи так виражає свою оцінку. Закріплюючи за певним явищем слово, людина не тільки називає це явище, предмет, а в самому слові вже виражає і своє ставлення до нього: «Слова перебувають у безперервному зв'язку з усім нашим інтелектуальним та емоційним життям... Слово є одночасно і знаком думки мовця, і ознакою всіх інших психічних переживань, що входять у завдання і наміри повідомлення» [14: 21].

Порушення співвіднесеності лексико-граматичного розряду прикметника з вираженою ним ознакою зумовлює виникнення вторинних відтінків значення у відносних, присвійних та порядкових прикметників. Метафоричне застосування граем ступенів порівняння реалізує потенційно закладені в мовній системі можливості і є ефективним засобом породження семантики оцінки, демонстрації її градації в граматичній категорії ступенів порівняння. Свідомий вибір граматичних засобів, що його здійснюють мовці, невідповідність лексико-граматичного розряду позначуваній якості, що є порушенням

мовних норм, безумовно, є відображенням сформованого в даному соціумі бачення світу.

Спробуємо пояснити особливості процесу граматикалізації філософської категорії якості в проекції на мовний рівень, а саме – лексико-граматичні розряди прикметників та процес набуття відносними прикметниками якісних значень, що веде до утворення ненормативних форм ступенів порівняння з позицій сучасної філософії. Якісна маркованість об'єкту залежить передусім від його структури, характеру зв'язків елементів цілого, а також складу його елементів. Зміна якості викликана або перебудовою зв'язків елементів, або зміною самих елементів, або зміною їх обох. Світ складається не з завершених та незмінних речей, він представляє собою «сукупність процесів, у яких речі постійно виникають, розвиваються та знищуються, переходять у інші речі, що мають інші якості» [15: 95]. Оскільки завдяки своїм якостям предмет функціонує саме як даний, а не інший, то зміна якості означає перетворення цього об'єкту на інший. При цьому якісні зміни речі можуть бути пов'язані зі зміною того, що є специфічним саме для цього конкретного об'єкту або для всіх об'єктів даного класу. Під час кожної якісної зміни існує такий більш загальний, а разом із тим і більш глибокий рівень якості об'єкта, що залишається таким самим за сутністю: змінюється лише варіація його існування. Отже, якісна зміна може бути пов'язана і з перетворенням одного явища на інше, зі зміною стану та форми існування одного і того самого за своєю суттю предмету.

Аналізуючи філософський закон переходу кількісних змін у якісні, Г. Гегель писав, що «кількісні зміни, які здаються безневинними, криють у собі хитрість, за якою споглядаються якісні зміни». Перехід кількісних змін у якісні або зміна одного якісного стану на інший у філософії називають «стрибком» [16: 202].

Отже, з граматичною категорією ступенів порівняння пов'язана філософська категорія якості, що, граматикалізуючись у мові, виражає певний ступінь пізнання людиною об'єктивної реальності.

На сучасному етапі розвитку мови спостерігаємо порушення співвіднесеності лексико-граматичного розряду прикметника з вираженою ним ознакою та ненормативні форми ступенювання прикметників, утворені унаслідок цих процесів. Відбувається виникнення вторинних оцінних відтінків значення у відносних, присвійних та порядкових прикметників. Метафоричне застосування градем ступенів порівняння відображає потенційно закладені в мовній системі можливості і є ефективним засобом породження значення оцінки, демонстрації її градації в граматичній категорії ступенів порівняння – «у конкретних мовленнєвих актах позамовні знання виражаються переважно за допомогою механізмів мови: можливими комбінаціями мовних значень, їх метафоричним використанням, варіацією контексту тощо» [1: 15]. Описаний вище зв'язок оцінки з іншими філософськими категоріями і поняттями пояснює особливості її втілення у граматичній категорії ступенів порівняння прикметників.

Перспективу дослідження вбачаємо в необхідності схарактеризувати інші граматичні категорії прикметника української мови у фокусі граматики оцінки.

ЛІТЕРАТУРА

1. Космеда Т. А. Аксиологічні аспекти прагмалінгвістики: формування і розвиток категорії оцінки / Т. А. Космеда. — Львів: ЛНУ ім. Івана Франка, 2000. — 350 с.

2. Лопатин В. В. Оценка как объект грамматики / В. В. Лопатин // Русский язык: проблемы грамматической семантики и оценочные факторы в языке: Виноградовские чтения. — М.: Наука, 1992. — С. 70–75.
3. Космеда Т. А. Граматикалізація категорії оцінки як наслідок взаємодії філософських категорій: проєкція — граматичні рід і число / Т. А. Космеда, О. В. Халіман // Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского: [научн. журн.] / [гл. ред. Н. В. Багров]. — Серия «Филология. Социальные коммуникации». — Симферополь: Тавр. ун-т им. В. И. Вернадского, 2010. — Т. 23 (62). — №2. — Ч. 2. — С.517–525.
4. Спиркин А. Г. Основы философии: Учеб. пособие для вузов / А. Г. Спиркин. — М.: Политиздат, 1988. — 592 с.
5. Ленин В. И. Полное собрание сочинений (5-е издание) / В. И. Ленин. — М.: Издательство политической литературы, 1981. — Т. 34. — С. 289–339.
6. Аристотель. О душе: сочинения / Аристотель. — М.: Мысль, 1976. — Т. 1. — С. 371–448.
7. Харитончик З. А. Имена прилагательные в лексико-грамматической системе современного английского языка / З. А. Харитончик. — Минск: Вышэйшая школа, 1986. — 193 с.
8. Огієнко І. Складня української мови / І. Огієнко. — Жовква: Друкарня оо. Василян, 1938. — Ч. 2: Головні й пояснювальні члени речення. — 240 с.
9. Ледовская Н. Н. О категории качества / Н. Н. Ледовская // Вестник. Серия «Гуманитарные науки». — Ставрополь: Изд-во СГУ, 2003. — №1 (8). — С. 157–159.
10. Серебrenников Б. А. Вероятностные обоснования в компаративистике / Б. А. Серебrenников. — М.: Наука, 1974. — 352 с.
11. Карпенко Ю. О. Ступені порівняння прикметників в українській мові / Ю. О. Карпенко // Українська мова і література в школі. — К.: Педагогічна преса, 1960. — №1. С. 7–13.
12. Кононенко І. В. Лексико-синтаксичний потенціал прикметника у слов'янських мовах: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філолог. наук: спец. 10.02.03. «Слов'янські мови» / І. В. Кононенко. — К., 2009. — 19 с.
13. Ремчукова Е. Н. Креативный потенциал русской грамматики / Е. Н. Ремчукова. — М.: Изд-во РУДН, 2005. — 329 с.
14. Виноградов В. В. Русский язык: Грамматическое учение о слове / В. В. Виноградов. — М.: Высшая школа, 1972. — 606 с.
15. Пилипенко В. Качество как философская категория [Електронний ресурс] / В. Пилипенко // Обучение, консалтинг, сертификация, 2009 — № 1 (11–12). — С. 95–97. Режим доступа до журн.: <http://www.das-management.info>.
16. Введение в философию: Учебник для вузов. / Фролов И. Т., Араб-Оглы Э. А., Арефьева Г. С. и др. М.: Политиздат, 1989. — 321 с.